
Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 40 (2021)

Αξίες και Πολιτικοί Προσανατολισμοί

Francis Fukuyama, The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution & Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalisation of Democracy

Μάνος Τσατσάνης

doi: [10.12681/sas.23157](https://doi.org/10.12681/sas.23157)

Copyright © 2021, Μάνος Τσατσάνης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσατσάνης Μ. (2021). Francis Fukuyama, The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution & Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalisation of Democracy. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 40, 181–187. <https://doi.org/10.12681/sas.23157>

Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution* (paperback edition). Profile Books, London 2012, 608 σελ.

Francis Fukuyama, *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalisation of Democracy* (paperback edition). Profile Books, London 2015, 672 σελ.

Ο Francis Fukuyama είναι γνωστός στο ευρύ κοινό για τον τίτλο —και όχι τόσο για το περιεχόμενό του βιβλίου του *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος* (Λιβάνης, 1992), το οποίο αποτέλεσε την εξέλιξη ενός άρθρου που είχε δημοσιεύσει στο περιοδικό *National Interest* το 1989. Το βιβλίο εκτόξευσε τη φήμη του Fukuyama αλλά ταυτόχρονα επικρίθηκε από πολλούς, κυρίως με πρόχειρο τρόπο, ως δείγμα φιλελεύθερης θριαμβολογίας και υπερβολικής μεταψυχροπολεμικής ευφορίας και αισιοδοξίας. Ο Ralf Dahrendorf προφήτεψε ότι ο Fu-

kuyama θα ξεχαστεί μετά από τα 15 λεπτά δημοσιότητας που του αναλογούσαν, ενώ ο όρος ‘τέλος της ιστορίας’ εξακολουθεί να χρησιμοποιείται από δημοσιολογούντες με ειρωνικό και περιπαιχτικό τρόπο κάθε φορά που συντελείται κάποιο γεγονός με καταφανώς σημαντικές πολιτικές επιπτώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο (π.χ. 11η Σεπτεμβρίου 2001, χρηματοοικονομική κρίση 2007-08).

Διαψεύδοντας την πρόβλεψη του Dahrendorf, στα χρόνια που ακολούθησαν ο Fukuyama εδραίωσε τη φήμη του ως ένας από τους σημαντικότερους αμερικανούς πολιτικούς επιστήμονες της γενιάς του και στο πρώτο μισό της περασμένης δεκαετίας ολοκλήρωσε το magnum opus του, το οποίο δημοσιεύθηκε σε δύο ξεχωριστά βιβλία με απόσταση τριών ετών μεταξύ τους. Τα δύο βιβλία συνθέτουν ένα εντυπωσιακό πανόραμα μορφών πολιτικής οργάνωσης από τις προϊστορικές νομαδικές κοινότητες έως την παγκοσμιοποιημένη κοινωνία του 21ου αιώνα. Το κε-

ντρικό ερώτημα του δίτομου έργου αφορά τις τροχίες πολιτικής ανάπτυξης που 'οδηγούν προς τη Δανία'. Ο Fukuyama χρησιμοποιεί το μικρό σκανδιναβικό κράτος ως μετωνυμία της καλής διακυβέρνησης, τον 'μυθικό τόπο' που χαρακτηρίζεται από πολιτική σταθερότητα, αποτελεσματικό κράτος, δημοκρατικούς θεσμούς, χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και ευημερία χωρίς κοινωνικούς αποκλεισμούς. Το κλειδί, κατά τον συγγραφέα, για να 'φτάσουμε στη Δανία' είναι η επίτευξη της σωστής ισοροπίας μεταξύ κρατικής ικανότητας [state capacity] ή 'κρατικής ισχύος υποδομής' [infrastructural power, σύμφωνα με την ορολογία του Michael Mann],¹ δικαιοκρατίας [rule of law] και κάθετων μηχανισμών πολιτικής λογοδοσίας [mechanisms of accountability].

Ο Fukuyama δεν μας λέει κάτι καινούριο ή ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όταν σημειώνει πως τα σύγχρονα φιλελεύθερα κράτη προϋποθέτουν μια ισχυρή και αποτελεσματική εκτελεστική εξουσία που θα ελέγχεται και θα μετριάζεται από την αυτόνομη δικαστική εξουσία και από δημοκρατικά εκλεγμένα νομοθετικά σώματα. Περισσότερο προκαλεί το ενδιαφέρον ο ισχυρισμός πως ο

καθένας από τους τρεις πυλώνες (κρατική ικανότητα, κράτος δικαίου, μηχανισμοί λογοδοσίας) έχει αναπτυχθεί ιστορικά με ανεξάρτητο και ασύμμετρο τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες, ως συνάρτηση τοπικών θρησκευτικών ρευμάτων, γεωγραφικών παραγόντων, εξωτερικών απειλών ή της ιστορικής ενδεχομενικότητας. Η διόγκωση ή η πρόωρη εμφάνιση ενός εκ των πυλώνων έχει τύχει συχνά να υπονομεύσει την εξέλιξη των υπολοίπων. Συνθήκες που έχουν ευνοήσει ιστορικά την εγκαθίδρυση ισχυρών και αυτόνομων κρατικών θεσμών έχουν σε αρκετές περιπτώσεις περιορίσει την ικανότητα των κοινωνιών να αναπτύξουν θεσμικά αντίβαρα στην κεντρική πολιτική εξουσία. Αντιθέτως, σε άλλες συγκυρίες η πρόωρη ανάπτυξη ή υιοθέτηση μηχανισμών περιορισμού και ελέγχου της κρατικής εξουσίας έχουν υπονομεύσει την εγκαθίδρυση σύγχρονων, ισχυρών και αυτόνομων κρατικών θεσμών, οι οποίοι αποτελούν προαπαιτούμενο της ποιοτικής διακυβέρνησης και της οικονομικής ανάπτυξης. Και στα δύο βιβλία ο Fukuyama καταπαίνεται κυρίως με την περιγραφή τέτοιου είδους ιστορικών περιπτώσεων.

1. *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τόμ. Α', εκδ. Πόλις, 2008.

Η ιδέα της αυτονομίας των βασιικών πυλώνων της πολιτικής ανάπτυξης αποτελεί παραλλαγή του επιχειρήματος του Samuel Huntington, ο οποίος υπήρξε καθηγητής και μέντορας του Fukuyama στο Harvard. Στο βιβλιοσταθμό για το πεδίο της συγκριτικής πολιτικής και τη θεωρία της πολιτικής ανάπτυξης που εκδόθηκε το 1968 (*Political Order in Changing Societies*, Yale University Press), ο Huntington άσκησε κριτική στη θεωρία του εκσυγχρονισμού [modernization theory], η οποία αποτελούσε το κυρίαρχο υπόδειγμα της περιόδου στον κλάδο της πολιτικής επιστήμης. Σε αντίθεση με την ιδέα ότι ο οικονομικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός οδηγούν νομοτελειακά στην πολιτική ανάπτυξη (δηλαδή, στον εκδημοκρατισμό), ο Huntington αντέτεινε πως ‘όλα τα καλά πράγματα δεν συμβαδίζουν πάντα’, καθότι ο απότομος οικονομικός εκσυγχρονισμός και η κοινωνική κινητοποίηση συχνά οδηγούσε σε πολιτική αστάθεια σε αναπτυσσόμενες κοινωνίες, όπου απουσίαζαν ισχυροί κρατικοί και πολιτικοί θεσμοί. Ο Huntington ήταν επίσης γνωστός στο ευρύ κοινό για ένα μεταψυχροπολεμικό άρθρο του, που αργότερα μετατράπηκε σε βιβλίο (*Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχημα-*

τισμός της παγκόσμιας τάξης, Πατάκης 2017), το οποίο εκδόθηκε τρία χρόνια μετά το ‘Τέλος της Ιστορίας’, εν πολλοίς ως απάντηση στο βιβλίο του Fukuyama. Όπως και στην περίπτωση του μαθητή του, το πιο γνωστό βιβλίο του Huntington δεν είναι το πιο σημαντικό του. Αν και θεωρείται πλέον ξεπερασμένο, το *Political Order in Changing Societies* αποτελεί μακράν το σπουδαιότερο έργο του Huntington και ένα από τα σημαντικότερα βιβλία πολιτικής επιστήμης της μεταπολεμικής περιόδου. Δεν θα πρέπει να ξενίζει πως στην Ελλάδα το εν λόγω βιβλίο παραμένει σχετικά άγνωστο καθώς —όπως πολλά άλλα κλασικά έργα πολιτικής επιστήμης— δεν μεταφράστηκε ποτέ στα ελληνικά. Με την έκδοση του δίτομου έργου του ο Fukuyama αποτίει φόρο τιμής στο έργο του μέντορά του, ενώ, όπως αναφέρει στις εισαγωγές και των δύο βιβλίων, έγραψε αυτό το έργο εν είδει επικαιροποίησης της κλασικής μελέτης του Huntington.

Το πρώτο βιβλίο έχει τίτλο *Οι απαρχές της πολιτικής τάξης* και διατρέχει την περίοδο από την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους έως τη Γαλλική Επανάσταση, δηλαδή μια περίοδο που αντιστοιχεί περίπου στο 99,9% της χρονικής ύπαρξης ανθρώπινων

κοινοτήτων. Ομολογουμένως οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης άλλων πρωτεύοντων και τα πρώτα διακόσιες χιλιάδες χρόνια ιστορίας της κοινωνικής οργάνωσης των homo sapiens καλύπτονται εν τάχει σε λίγες σελίδες, όπου ο Fukuyama συνοψίζει ευρήματα στους κλάδους της ανθρωπολογίας και της εξελικτικής βιολογίας. Τα ευρήματα αντικρούουν κλασικές θεωρίες (Hobbes, Locke, Rousseau) περί προ-κοινωνικής 'φυσικής κατάστασης' [state of nature] του ανθρώπου. Ο άνθρωπος υπήρξε εν τη γενέσει του κοινωνικό ον, με συγκεκριμένες έμφυτες τάσεις που διαμορφώνουν σταθερές σε διαδικασίες πολιτικής ανάπτυξης και παρακμής. Η επιλογή συγγενών [kin selection] και ο ανταποδοτικός αλτρουισμός [reciprocal altruism] αποτελούν πρωτογενείς μορφές κοινωνικότητας του ανθρώπινου είδους. Το πατρογονικό κράτος [patrimonial state] συνιστά, συνεπώς, μια μορφή πολιτικής οργάνωσης που έρχεται πιο φυσικά στους ανθρώπους σε σχέση με την απρόσωπη, βεμπεριανού τύπου γραφειοκρατία που αποτελεί το θεμέλιο του σύγχρονου κράτους. Από την άλλη, όπως έχει επισημάνει και ο Yuval Noah Harari στο βιβλίο του *Sapiens* (Αλεξάνδρεια 2015), οι άνθρωποι διαθέτουν το γνώρισμα να πιστεύουν σε νοητικές

κατασκευές και να επενδύουν με συναισθηματική αξία κληροδοτημένους κανόνες συμπεριφοράς και σύμβολα της κοινότητας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή των θεσμών αλλά και την αντίσταση στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις, όταν η αλλαγή των συνθηκών το επιτάσσει, με συνέπεια η ιστορία να είναι γεμάτη από περιπτώσεις 'πολιτικής παρακμής'.

Μετά από περίπου δύο με τρεις χιλιάδες αιώνες νομαδικής ύπαρξης μικρών οικογενειακών ομάδων, η αγροτική επανάσταση δημιούργησε τις συνθήκες συγκρότησης φυλετικών κοινωνιών [tribal societies] μεγαλύτερης κλίμακας. Το πιο δύσκολο βήμα, ωστόσο, στη διαδικασία πολιτικής ανάπτυξης ήταν (και εξακολουθεί και σήμερα να είναι σε μεγάλο βαθμό) η δημιουργία μορφών πολιτικής οργάνωσης που υπερβαίνουν τους οικογενειακούς δεσμούς. Σε αντίθεση με τις τυπικές, ευρωκεντρικές αφηγήσεις, η ιστορία της πολιτικής ανάπτυξης του Fukuyama δεν ξεκινάει από την Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη με κατάληξη τη Δυτική Ευρώπη και μετά τον υπόλοιπο κόσμο. Η πρώτη κοινωνία που έσπασε τα δεσμά της 'τυραννίας των ξαδέρφων' και δημιούργησε τον πρώτο Λεβιάθαν, δηλαδή το πρώτο συγκεντρωτικό, γραφειο-

κρατικό αλλά και υπερβολικά δεσποτικό κράτος εμφανίστηκε στην Κίνα υπό την δυναστεία Τσιν τον 3ο π.Χ. αιώνα. Πέντε αιώνες συνεχών πολέμων (η 'Περίοδος της Άνοιξης και του Φθινοπώρου' και η 'Περίοδος των εμπόλεμων κρατών') οδήγησαν στη σταδιακή ενοποίηση περίπου δέκα χιλιάδων αυτόνομων πολιτικών μονάδων, επιβεβαιώνοντας την περίφημη ρήση του Charles Tilly: 'Ο πόλεμος έκανε το κράτος και το κράτος έκανε πόλεμο' ['war made the state, and the state made war']² που ο ίδιος ωστόσο είχε χρησιμοποιήσει για την οικοδόμηση κρατών στην Ευρώπη αιώνες αργότερα.

Στη συνέχεια ο Fukuyama εξετάζει την περίπτωση της Ινδίας, όπου η πρώιμη πολιτική ανάπτυξη υπήρξε εντελώς διαφορετική από αυτή της Κίνας. Η ειδοποιός διαφορά υπήρξε η εξάπλωση και επιρροή του ινδουισμού, που παγίωσε από νωρίς μια άκαμπτη μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης (τις λεγόμενες κάστες ή βάρνα) διαχέοντας την εξουσία κυρίως μεταξύ της ιερατικής και της στρατιωτικής κάστας και αποτρέποντας τη συγκρότηση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους όπως στην Κίνα. Σειρά

παίρνει η περίπτωση του θεσμού των σκλάβων-στρατιωτών στις ισλαμικές κοινωνίες (οι Μαμελούκοι στην Αίγυπτο και οι Γενίτσαροι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία), οι οποίοι εμμέσως οδήγησαν σε αξιοκρατικές μορφές στελέχωσης του στρατού και της κρατικής διοίκησης. Το υπόλοιπο μέρος του πρώτου τόμου στρέφεται στην περίπτωση της πολιτικής ανάπτυξης των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Το παράδειγμα, σύμφωνα με τον Fukuyama, είναι πως η Ευρώπη οφείλει κατά μεγάλο μέρος την υπονόμευση των οικογενειακών δεσμών και τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό στην καθολική εκκλησία. Η γρηγορική μεταρρύθμιση του 11ου αιώνα (υποχρεωτική αγαμία του κλήρου, κωδικοποίηση και αυστηροποίηση των αποδεικτών οικογενειακών μορφών) ενίσχυσε την αυτονομία της εκκλησίας και έθεσε τα θεμέλια της δικαιοκρατικής παράδοσης που θα χαρακτηρίσει τα μελλοντικά ευρωπαϊκά κράτη. Σε αντίθεση με τον Marx, ο οποίος απέδωσε την κατάρρευση των παραδοσιακών οικογενειακών θεσμών στον βιομηχανικό καπιταλισμό, ο αμερικανός συγγραφέας ισχυρίζεται πως η έξοδος από την 'τυραννία των ξα-

2. *Coercion, Capital, and European States*, AD 990-1992, Blackwell Publishers 1990.

δέρφων' στη Δυτική Ευρώπη συντελέστηκε πολύ πριν από τη βιομηχανική επανάσταση και υπήρξε ακούσια συνέπεια της μεταρρύθμισης του Γρηγορίου Ζ'. Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός υπήρξε το αποτέλεσμα και όχι το αίτιο της αλλαγής των οικογενειακών σχέσεων.

Ο δεύτερος τόμος, με τίτλο *Πολιτική τάξη και πολιτική παρακμή*, εστιάζει στους τελευταίους δύο αιώνες πολιτικής ανάπτυξης. Ο Fukuyama θεωρεί ότι η βιομηχανική επανάσταση σηματοδοτεί το πέρασμα από τη μαλθουσιανή στη μετα-μαλθουσιανή κοινωνία, όπου η άνοδος της παραγωγικότητας και η εντατικοποίηση της παγκοσμιοποίησης επιταχύνουν τις διαδικασίες πολιτικής ανάπτυξης. Ωστόσο ο δεύτερος τόμος εστιάζει κυρίως σε περιπτώσεις πολιτικής παρακμής, τις οποίες ο Fukuyama αποδίδει στην ασύμμετρη ανάπτυξη ή τη λανθασμένη ακολουθία στην εγκαθίδρυση των τριών πυλώνων πολιτικής ανάπτυξης (ισχυρό και ανεξάρτητο κράτος, κράτος δικαίου, μηχανισμοί λογοδοσίας). Εξετάζει, για παράδειγμα πώς ο πρώιμος εκδημοκρατισμός στην Ελλάδα και τις ΗΠΑ, χωρίς τη δημιουργία μιας ισχυρής, επαγγελματικής και αυτόνομης γραφειοκρατίας πρωσικού τύπου, οδήγησε στην εγκαθίδρυση πελατειακών

κρατών και στις δύο χώρες. Στις μεν ΗΠΑ αυτό ξεπεράστηκε με μεγάλη προσπάθεια σε ένα διάστημα αρκετών δεκαετιών κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, κυρίως λόγω του δυναμισμού του ιδιωτικού τομέα και της πολιτικής κινητοποίησης μερίδων της αστικής τάξης, ενώ η Ελλάδα έμεινε καθηλωμένη σε έναν τύπο 'εκσυγχρονισμού χωρίς ανάπτυξη'.

Τα δύο βιβλία καλύπτουν πλήθος άλλων περιπτώσεων από τη Λατινική Αμερική, την υποσαχάρια Αφρική και την Ανατολική Ασία. Εν τέλει, η ευρυμάθεια και συγγραφική δεινότητα του Fukuyama τον βοηθούν να ανταποκριθεί στο εξαιρετικά φιλόδοξο εγχείρημα χαρτογράφησης των τροχιών πολιτικής ανάπτυξης και αποτύπωσης της εσωτερικής τους λογικής για μία περίοδο που αντιστοιχεί στο σύνολο της ανθρωπίνης ιστορίας, δίχως να κουράζει τον αναγνώστη. Κάποια μικρά λάθη, όπως για παράδειγμα ότι ο Όθωνας παραχώρησε το Σύνταγμα του 1864, είναι αναπόφευκτα σε ένα έργο τέτοιας μακροϊστορικής και γεωγραφικής εμβέλειας, αλλά και συνολικής έκτασης χιλίων και πλέον σελίδων. Χωρίς να είναι απλοϊκό, το βιβλίο είναι γραμμένο σε γλώσσα που είναι σαφής και προσβάσιμη, αποφεύγοντας την ανα-

λυτική αυστηρότητα άλλων βιβλίων που εξετάζουν τη (*le plus*) *longue durée* της ανθρώπινης πολιτικής οργάνωσης όπως, για παράδειγμα, το πολύ σημαντικό *Political Order and Inequality* του Carles Boix (Cambridge University Press 2015), το οποίο ωστόσο θα αποθάρρυνε μη ειδικούς από το να συνεχίσουν την ανάγνωσή του με το που θα συναντούσαν την πρώτη μαθηματική διατύπωση σημείων ισορροπίας.

Είναι διαπιστωμένο πως το αναγνωστικό κοινό που ενδιαφέρεται για τέτοιου είδους τίτλους στη χώρα μας είναι αρκετά μικρό. Ωστόσο, από τη στιγμή που για κάποιον λόγο δεκάδες ή σο-

νος σημασίας δοκίμια πολιτικής φιλοσοφίας και θεωρίας βρίσκουν ετησίως τον δρόμο τους προς τους καταλόγους εκδοτών και τους πάγκους βιβλιοπωλείων, είναι απορίας άξιο πως το συγκεκριμένο δίτομο έργο περιμένει ακόμη την ελληνική του έκδοση. Περισσότερο από κάθε άλλο έργο του συγγραφέα, τα δύο αυτά βιβλία του Fukuyama αξίζουν να διαβαστούν από κάθε αναγνώστη με ενδιαφέρον για τα μεγάλα ζητήματα και ερωτήματα που άπτονται του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος των μορφών πολιτικής οργάνωσης.

Μάνος Τσατσάνης